

Sjukdomsförklaringar på Kuba

Johan Wedel

Artikeln diskuterar magi och häxeri som vanligt förekommande sjukdomsförklaringar på Kuba. Häxeri anses ofta ha sitt ursprung i avundsjuka och i de ökande ekonomiska ojämlikheterna i samhället. Genom att tolka sjukdom i termer av häxeri och magi, vilket bland annat sker genom spådomssystem och i besatthetsritualer, ges förklaringar som både är meningsfulla och som relaterar till den drabbades sociala värld.

Johan Wedel är fil. dr. i socialantropologi och är aktuell med boken *Santería Healing: A Journey into the Afro-Cuban World of Divinities, Spirits, and Sorcery*. Kontakt: Johan Wedel, Socialantropologiska institutet, Göteborgs universitet. Tel 031-773 4604, johan.wedel@sant.gu.se

I många delar av världen förklaras sjukdom, ohälsa och olycka i termer av häxeri,¹ magi och onda ögat. Speciellt vanligt är detta i icke-västerländska samhällen. Men även i västerlandet, där människor har tillgång till västerländsk medicin och vård, förekommer sådana föreställningar. Hur förhåller sig dessa idéer till synen på kroppen, till människors sociala relationer och till samhället i stort? I den här artikeln skall jag försöka närma mig dessa frågor utifrån min forskning på Kuba² och den religiösa traditionen santería.

Kuba har en väl utbyggd biomedicinsk (västerländsk) sjukvårdsapparat.³ Samtidigt vänder sig många till den afro-kubanska traditionen santería när

de själva eller någon anhörig drabbas av sjukdom. Under mitt fältarbete väckte det här mitt intresse och jag kom att fråga mig hur människor på Kuba förklarar sjukdom och lidande. Vad kunde santería ge de drabbade som den biomedicinska vården inte kunde erbjuda? De här frågorna ledde mig vidare in i en värld där sjukdom och bot ofta förknippades med magi och där häxerianklagelser relaterades till händelser och konflikter i människors sociala relationer. Jag fann detta synsätt stå i skarp kontrast till den biomedicinska synen på sjukdom och bot, med dess fokusering på kroppen och individualisering av både diagnos och behandling.

Santería

Den afro-kubanska religiösa traditionen santería har sina rötter i Nigeria. Det var under slavtiden som stora mängder slavar fördes till Kuba för att arbeta på sockerplantagerna. Många av slavarerna tillhörde yoruba-folket och de förde med sig sin tro på *orishas*, en slags andeväsen eller gudomliga varelser med mänskliga drag som förknippas med olika krafter i naturen. Shangó, till exempel, är manligheten själv och åskans och blixtnas *orisha* medan Yemayá är modern och de sju haven. Oshún associeras med sötvatten och kvinnlig skönhet. Babalu Ayé, eller som han också kallas San Lazaro, är den *orisha* som råder över sjukdomar.

På Kuba har katolicismen påverkat santería och de olika gudomarna har sin motsvarighet i de katolska helgonen. Därför kallas de också för *santos*, vilket är det spanska ordet för helgon. Alla människor anses vara dominerade av en av dessa *orishas/santos*. När någon blir besatt och faller i trance under en trumceremoni kan *santos* ”komma ner” och tillfälligt ”ta över” den besatte och på så sätt kommunicera direkt med deltagarna. Vid dessa tillfällen får de som deltar i ritualen ofta råd om sjukdom och bot och får även veta orsaken till olika problem. Många gånger handlar det om häxeri och magi.⁴

Santeriapräster arbetar dessutom med olika spådomssystem för att kommunicera med gudomarna. När människor blir spådda är det vanligt att de får veta att den bakomliggande orsaken till deras problem eller deras sjukdom beror på onda ögat eller på att någon närstående har utfört ett magiskt ”arbete”.

Flera av mina informanter menade

att det skett en ökning av sjukdomar orsakade av häxeri och magi och att det berodde på den avundsjuka och de stora ekonomiska ojämlikheter som uppstått i det kubanska samhället de senaste tio åren. De här ojämlikheterna skapades när Kuba kom in i en ekonomisk kris i början av 90-talet i samband med Sovjetunionens kollaps. Kuba hade större delen av sitt handelsutbyte med Sovjet och när handeln upphörde uppstod en stor brist på mat och konsumtionsvaror.

Resultatet har blivit att det skapats stora skillnader mellan de som tvingas leva på pesos, som är den lokala valutan, och de som har tillgång till amerikanska dollar.⁵ För de som arbetar inom turistindustrin och får tillgång till dollar, eller har släktingar utomlands som skickar pengar, finns allt att köpa. För de som lever på pesos däremot, är livet en kamp från dag till dag. De här nya ojämlikheterna har skapat mycket avundsjuka och sociala konflikter, ofta inom familjen och släkten eller mellan grannar.

Bakomliggande orsaker till ohälsa

Folk på Kuba går vanligtvis till läkaren när de drabbas av sjukdom. Samtidigt går många också till en santeriapräst som genom spådom visar på orsakerna till *varför* man drabbats. Även om personen får reda på den direkta orsaken till sjukdomen och hur problemet uppstod finns också ett intresse för vad som ligger bakom. Den drabbade vill veta *varför* och ställer sig frågan: ”*varför just jag*”? I förlängningen innefattar det också frågan: ”*varför jag och inte någon annan*”?

Att söka efter bakomliggande orsaker

till sjukdom och olycka, och relatera detta till den drabbades sociala värld, diskuterades redan på 1930-talet av antropologen Evans-Pritchard i hans bok om Azandefolket i Sudan.⁶ Både bland Azande och på Kuba idag brukar de här frågorna och sökandet efter en bakomliggande förklaring på problemet också leda till nästa fråga, nämligen ”vem gjorde det”?

Vid spådom brukar santeriaprästen inte peka ut och namnge den skyldige utan beskriver endast personen utifrån sådant som hudfärg, ålder och genus. Att anklaga en viss person för häxeri kan vara känsligt eftersom det lätt kan slå tillbaka på den som anklagar. Prästen kan också bli beskylld för att sprida osanningar, vilket i sin tur kan innebära att häxerianklagelser riktas mot honom eller henne själv. Klienten som blir spådd får också frågan om det onda skall skickas tillbaka på den som utfört häxeriet, eller om det skall neutraliseras.

De vanligaste åtgärderna som santeriaprästen rekommenderar när någon drabbats av sjukdom genom häxeri är rituell rening. Det innebär att prästen stryker växter, ett föremål eller ett levande djur över den sjukes kropp. Djuret, växterna eller föremålet drar till sig det ”dåliga” som skickats.

Sjukdom förklaras också ofta med att någon satt onda ögat på den drabbade. Onda ögat som sjukdomsförklaring förekommer inte bara på Kuba, det är också vanligt i övriga Latinamerika, södra Europa, Nordafrika och Mellan Östern. Inte sällan är det en person som på något sätt är avvikande som pekas ut som den skyldige. På Kuba sägs orsaken ofta vara avundsjuka. En del personer anses

också vara födda med onda ögat. Dessa personer kan skada andra, speciellt barn, omedvetet och utan avsikt.

På Kuba är det vanligt att mindre barn bär en *azabache*, skyddsamulett, för att skydda sig mot onda ögat. När ett oskyddat barn drabbas har det ofta föregåtts av att den som bär på onda ögat berömt barnet och sagt något positivt, till exempel att barnet är vackert. Kort därefter börjar barnet gråta och drabbas av feber och kräkningar. Västerländsk medicin kan tillfälligt bota dessa symptom men för att bryta onda ögats kraft och förhindra att problemet återkommer krävs böner och andra rituella handlingar. Genom spådom kan santeriaprästen se om en person bär på onda ögat. Han eller hon (det är oftast kvinnor som anses besitta kraften) förbjuds då att berömma små barn.

Kubanska skyddsamuletter, azabaches, mot onda ögat. Foto: Markel Thylefors

Sjukdom och avundsjuka

På Kuba är häxeri och magi vanliga förklaringar till varför någon lyckats när andra misslyckats. Flera av mina informanter berättade om folk som utfört häxeri och därigenom fått ett jobb i den åtråvärda turistindustrin eller på något utländskt företag. Häxeri på Kuba handlar alltså också om att försöka få kontroll och hänga med i den snabba samhällsförändringen där befolkningen alltmer kan delas in i två ekonomiska klasser; de som lever på dollar och de som lever på pesos.

Häxeri förknippas ofta på Kuba med en annan afro-kubansk religion som kallas palo monte mayombe. Det är en tradition som har sina rötter i Kongo. Många av de slavar som kom till Kuba hade sitt ursprung i den här delen av Afrika. Palo monte-präster har en stor kunskap om växtmedicin och de anlitas ofta när någon vill se ett snabbt resultat. Redan under slaveriet användes palo monte. Den före detta slaven Esteban Montejo berättar hur magi utfördes med en stor järnkittel full med olika växter och föremål:

Så fort patrón straffade någon av slavarerna tog de andra lite jord och stoppade i kitteln. Med den jorden kunde de uppnå allt vad de ville. Patrón blev sjuk, eller någon annan olycka drabbade familjen. För så länge den där jorden fanns i kitteln var patrón instängd där och inte ens fan själv kunde få ut honom. Det var congos hämnd på patrón.⁷

Idag på Kuba utför vissa palo monte-präster omoraliska ”arbeten” och kan till

exempel på magisk väg skicka sjukdom på någon om en klient betalar. Genom att den santeriapräst som spår pekar på att klientens sjukdom beror på att någon utfört häxeri, ofta genom palo monte, ges en förklaring som är djupt meningsfull. Den är meningsfull eftersom den relaterar till den drabbades sociala värld; till grannar, familjemedlemmar och arbetskamrater. Jag skall ge några korta exempel på detta⁸

Släktskapets ”mörka sida”

Det första fallet handlar om en kvinna som drabbades av släktskapets ”mörka sida”.⁹ Hon levde ett ganska gott liv eftersom hon hade släktingar i USA vilka skickade henne pengar. Men plötsligt hade hon fått svåra smärtor i knäna och kunde inte gå. Hon hade varit hos läkaren men inte blivit bättre. Kvinnan gick också till en santeriapräst som genom spådom berättade att det var en avundsjuk kusin som genom häxeri hade sänt en ond ande på henne. Kusinen skulle ha tagit hår från kvinnans duschtvål och gått med detta till en palo monte-präst som utfört häxeri.

Kvinnan blev så småningom bra i knäna efter att ha utfört en rad olika ritualer, bland annat rituella reningar och djuroffer. Enligt henne själv var det santeriaritualerna som gjorde henne frisk trots att hon också fått läkarvård. Ur ett santeriaperspektiv räckte det dock inte med biomedicinsk behandling eftersom sjukdomen inte endast fanns i kroppen utan också utanför, i hennes sociala relationer. Genom att en avundsjuk kusin pekades ut som ansvarig gavs en mer meningsfull och tillfredsställande förklaring.

Offrets hår används ofta när någon gör häxeri. Vanligt är också att använda naglar och olika kroppsvätskor såsom saliv, menstruationsblod, sperma och svett. Jag blev själv vid ett tillfälle varnad att inte lämna min smutsvätt till en tvätterska som också var santeriäutövare eftersom det fanns en risk att hon skulle utföra häxeri och magiska "arbeten" med tvätten.

Dessa föreställningar innebär ett annat sätt att se på självet och kroppen; allt som har tillhört kroppen hänger fortfarande samman med den. Det är därför möjligt att påverka eller skada personen genom att utföra magi. Den här synen på självet, som något som sträcker sig utanför individen, innefattar också en persons anhöriga. Om någon utför häxeri mot en person, och han eller hon är andligt stark, kan istället någon av personens anhöriga drabbas.

Ett annat exempel på denna syn på självet blir tydlig när en person blir spådd. Då är det vanligt att spådomen också berättar om problem och sjukdomar som berör anhöriga eftersom de är av "samma blod" som personen.

I ett annat fall drabbades en kvinna i tjugooårsåldern av svåra smärtor i buken och en blödning i underlivet. På sjukhuset konstaterades att hon hade problem med livmodern och att hon var tvungen att ta bort den. Eftersom hon tidigare hade blivit utsatt för häxeri ville hon veta om det låg något bakom hennes sjukdom. Hon gick till en santeriäpräst som genom att spå kunde se att hennes svärmor hade skickat en ond ande på henne och att detta hade orsakat problemet.

Den onda anden hade fått läkarna

att ställa fel diagnos, menade prästen. Egentligen var det inget fel på livmodern. Kvinnan fick rådet att göra en ny undersökning och det visade sig då att hennes livmoder var normal. Hon fick också rådet av santeriäprästen att lämna sin man och hans familj eftersom de ogillade henne och var avundsjuka på henne. Inom några månader hade kvinnan skilt sig från sin man och samtidigt också bytt till ett arbete som hon trivdes bättre med. Vad som såg ut som enbart ett kroppsligt problem var framför allt ett problem som hade sitt ursprung i kvinnans sociala relationer och i konflikter i den nära omgivningen. Genom att gå igenom en rad ritualer och genom att ändra sitt liv blev hon både frisk och mer tillfredsställd med sin situation.

Ett "byte av liv"

Det tredje fallet handlar om magi utförd på ett sjukhus. I samband med den ekonomiska krisen har bristen på mediciner och medicinsk utrustning och en försämrad renhållning minskat förtroendet för den kubanska sjukvården. Denna osäkerhet yttrar sig bland annat i att många är rädda för att häxeri och magi utförs på sjukhusen. En vanlig form av häxeri sägs vara "byte av liv", *cambio de vida*. Den innebär att ett "arbete" utförs på två patienter som ligger bredvid varandra med avsikten att få deras sjukdomar att "byta plats".

En person som är döende får den intilliggande personens "liv" medan den som är nästan frisk får den döendes sjukdom. Det här resulterar i att den nästan friska personen, som var beredd att lämna sjukhuset, blir svårt sjuk och kanske dör. Den tidigare svårt sjuke el-

tema

ler döende patienten, däremot, blir frisk och kan lämna sjukhuset.

I ett sådant fall kom en kvinna till ett sjukhus i Havanna med en kraftig förkylning. I sängen bredvid henne låg en döende person som fick besök av några släktingar vilka utförde olika former av magi. Efter två veckor var den döende kvinnan nästan frisk och kunde lämna sjukhuset. Kvinnan som endast led av en förkylning blev sämre och läkarna upptäckte att hon hade lungcancer. Hon gick till en santeriapräst som konstaterade att hon hade blivit utsatt för ett ”byte av liv”. Kvinnan fick genomföra en rad ritualer men blev endast något bättre och canceren fortsatte. Den här formen av magi är mycket svår att göra något åt, sägs det.

Ohälsa, bot och den sociala världen

På Kuba är häxeri, brujeria, inte enbart något negativt eller ondskefullt. Termen kan beskriva alla typer av magiska ”arbeten” och människor i allmänhet har en ganska kliven inställning till hur brujeria används. Det är både något farligt och fruktat, samtidigt som det är något kraftfullt och användbart. Häxeri och häxerianklagelser pekar på att det finns en person, en aktiv upphovsman eller kvinna bakom olika händelser och skeenden. Samtidigt sker häxeri i hemlighet vilket ger upphov till en osäkerhet om vad som egentligen hänt och vem som ligger bakom.¹⁰

Häxeri är till sin natur ambivalent. Samtidigt bär det på en möjlighet till förändring.¹¹ Häxeri får människor att förstå nya ojämlikheter i samhället samtidigt som det bär på möjligheten att

själv lyckas och bli framgångsrik. ”Häxeri är både en resurs för de mäktiga och ett vapen för de svaga mot nya ojämlikheter i samhället”.¹² I människors prat och skvaller om häxeri och magi finns också meningsfulla förklaringar på varför någon drabbats av sjukdom, olycka och lidande.

När sjukdom relateras till häxeri innebär det ett sökande efter förklaringar som ligger utanför kroppen, i sociala relationer och i händelser och konflikter som inträffat innan personen insjuknat. Utifrån detta synsätt framhålls att både fysiska och mentala sjukdomar är förknäpade med, och beroende av, den sociala världen. Betoningen ligger här på subjektiva upplevelser och på de ofta dolda samband som finns mellan människors lidande och deras vardag.

På samma sätt är de ritualer som genomförs för att möta sjukdom och lidande till stor del inriktade på den drabbades livssituation och på att ändra upplevelsen av ett sjukdomstillstånd. Ritualerna är orienterade mot *healing*; de syftar till att förändra de sociala relationerna och den subjektiva upplevelsen av ohälsa. Det kan också, men behöver inte, innebära *curing*, det vill säga en lyckad behandling av ett visst fysiskt, organiskt problem, såsom ett sår eller en infektion.

Diagnos, helande och bot inom santería står i kontrast till den västerländska medicinens betoning på *curing*, med dess behandlingar och en syn på sjukdomsprocesser där sjukdom reduceras ner till ett antal fysiologiska parametrar och förklaras genom patologiska processer *inuti* kroppen. Detta förhållningssätt leder i sin tur till att behandlingen tende-

rar att individualiseras, trots att problemet ofta har sitt ursprung i sociala och ekonomiska faktorer.

Idag vänder sig många människor i både västerländska och icke-västerländska samhällen till helare, shamaner och spåmän/spåkvinnor av olika slag. Ofta handlar det om ett sökande och en strävan efter att förstå ohälsa i ett större sammanhang, i relation till andra händelser i livet. Utifrån ett biomedicinskt perspektiv betraktas dock dessa erfarenheter och upplevelser ofta som obetydliga och irrelevanta.

Referenser

- Evans-Pritchard, Edward E. 1937. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Clarendon Press.
- Feinsilver, Julie M. 1993. *Healing the Masses: Cuban Health Politics at Home and Abroad*. Berkeley: University of California Press.
- Geschiere, Peter. 1997. *The Modernity of Witchcraft: Politics and the Occult in Postcolonial Africa*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Kapferer, Bruce. 1997. *The Feast of the Sorcerer: Practices of Consciousness and Power*. Chicago: University of Chicago Press.
- Montejo, Esteban. 1971. [1968]. *Jag var slav på Kuba*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Stoller, Paul och Cheryl Olkes. 1987. In *Sorcery's Shadow: A Memoir of Apprenticeship Among the Songhay of Niger*. Chicago: University of Chicago Press.
- Thylefors, Markel. 2004. *Poverty and Sorcery in Urban Haiti*. Doktorsavhandling. Socialantropologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Wedel, Johan. 2004. *Santería Healing: A Journey into the Afro-Cuban World of Divinities, Spirits, and Sorcery*. Gainesville: University Press of Florida.

Noter

- 1 "Sorcery" (engelska); "brujería" (spanska).
- 2 Artikeln är baserad på 15 månaders antropologiskt fältarbete i städerna Havanna och Matanzas under perioden 1996-2001.
- 3 Feinsilver (1993).
- 4 Wedel (2004).
- 5 En lärare eller läkare, till exempel, tjänar runt fyra hundra pesos i månaden. Det motsvarar ungefär tjugo dollar.
- 6 Evans-Pritchard (1937).
- 7 Montejo (1971:24).
- 8 Se också Wedel (2004).
- 9 Geschiere (1997:11).
- 10 Se Thylefors (2002).
- 11 Kapferer (1997:21); Stoller och Olkes (1987).
- 12 Geschiere (1997:16).

Summary in English

The article discusses magic and sorcery as common illness explanations in Cuba. Sorcery is frequently considered to have its origin in jealousy and the increasing economic inequalities in society. By interpreting illness in terms of sorcery and magic, through divination and possession trance-rituals, explanations are given that relate to the sufferers social world.

Keywords: Illness, Healing, Sorcery, Cuba, Santería